

УДК 347.9

DOI 10.33244/2617-4154.3(12).2023.114-122

І. О. Котович,

канд. юрид. наук,

Державний податковий університет

e-mail: i.o.kotovych@dpu.edu.ua

ORCID ID 0000-0003-0325-7218

ГЕНЕЗА ЗАКОНОДАВСТВА ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

У статті досліджується сучасний стан законодавства та судової практики встановлення юридичних фактів в порядку окремого провадження з початку військових дій на території України 2014 року.

Автор зосереджує увагу на особливостях судового процесу та проблемах, які виникають у заявників під час звернення до суду із такими заявами.

Оскільки законодавство вимагає пред'явлення чітко визначеного переліку документів для державної реєстрації народження або смерті, громадяни, які мають лише свідоцтва та довідки, що не визнаються Україною, видані органами окупаційної влади, можуть отримати від органів реєстрації актів цивільного стану лише відмову у вчиненні реєстраційних дій.

З самого початку військових дій на Сході України громадяни, які залишилися за лінією фронту, через скасування доступу органів реєстрації актів цивільного стану та нотаріусів до державних реєстрів були позбавлені можливості отримувати належно оформлені документи українського зразка.

Встановлення факту народження та смерті залишилося єдиним дієвим механізмом для заявників для оформлення відповідних документів про народження дітей в Україні, підтвердження їх українського громадянства та реалізації у подальшому ними всіх належних їм прав та свобод громадянина України. Родичі померлих тільки у судовому порядку можуть підтвердити факт смерті близьких на окупованій території та захистити свої права спадкоємців.

У статті пропонуються зміни до законодавства для усунення розбіжностей та невизначеності, що виникли в результаті реформування інституту встановлення юридичних фактів.

Надано аналіз судової статистики за останні п'ять років та актуальної судової практики Верховного Суду.

Зроблено висновок про те, що законодавець у цілому, хоча і з певним запізненням, але врахував необхідність спрощення процедури встановлення фактів народження та смерті осіб в умовах війни, що значно полегшило життя людей, які опинилися в тяжких умовах через військові дії.

Результати дослідження можуть бути корисними для практичної роботи судів та інших учасників судового процесу, у яких виникла необхідність встановлення фактів народження або смерті, що сталися на тимчасово окупованих територіях України.

Ключові слова: цивільний процес, окреме провадження, встановлення юридичного факту, Верховний Суд.

Мета статті полягає у дослідженні можливостей громадян щодо встановлення юридичних фактів народження та смерті на тимчасово окупованих територіях України за заявами в порядку окремого провадження. Також увагу приділено помилкам, які допускають заявники при зверненнях до суду з такими заявами, та законодавчим змінам, які слід впровадити для усунення ризиків та розбіжностей, що можуть траплятися у правозастосовній діяльності.

Постановка проблеми. Згідно з законодавством єдиним документом, що підтверджує смерть особи, є свідоцтво про смерть [2]. Без такого свідоцтва неможливо оформити спадщину, отримати компенсації від держави, допомогу на поховання, вирішити питання опіки над дітьми чи оформити пенсію у зв'язку з втратою годувальника тощо. Через неможливість отримання документа встановленої форми, виданого закладом охорони здоров'я або судово-медичною установою на тимчасово окупованих територіях, родичам померлих доводиться встановлювати факт смерті рідних через суд.

З аналогічною проблемою стикаються батьки в органах реєстрації актів цивільного стану, чії діти народилися на тимчасово окупованих територіях, яким відмовляють у вчиненні реєстраційних дій. За відсутності документа, що підтверджує народження дитини, дія якого визнається на території України, батькам або іншим родичам дитини необхідно звертатися до суду.

Незважаючи на спрощення процедури встановлення фактів, що відбулися на тимчасово окупованих територіях, заявники досі допускають помилки у своїх заявах, що призводить до судових рішень, якими у задоволенні таких заяв відмовляють.

Одночасно недосконалість норм законодавства містять ризики зловживання заявниками своїми правами, порушення принципу верховенства права та правової визначеності.

Виклад основного матеріалу. Війна, яка розпочалася в Україні ще 2014 року, розлучила сотні тисяч сімей. Комуś пощастило виїхати всією сім'єю на підконтрольні Україні території, хтось був змушений залишитися в окупації. У багатьох наших співвітчизників залишилися родичі на тимчасово окупованих територіях.

Встановлення юридичних фактів у судовому порядку є важливим завданням у будь-який час, але в період війни в Україні воно стає ще більш актуальним та складним. Для забезпечення правової стабільності, справедливості та захисту прав людей під час війни в Україні було впроваджено додаткові можливості для підтвердження юридичних фактів під час дії воєнного стану в порядку окремого провадження.

Цивільний процесуальний кодекс встановлює, що окреме провадження – це вид неповного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи

про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав [1].

З такого визначення зрозуміло, що метою цього інституту є встановлення наявності або відсутності юридичних фактів, і саме фактів, що мають виключно юридичне значення, а не будь-яких, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб.

Встановлення юридичних фактів є важливим засобом для вирішення багатьох правових питань.

І хоча Цивільний процесуальний кодекс України передбачає одинадцять видів справ, які можуть розглядатися в порядку окремого провадження, найбільш затребуваними у населення залишаються справи саме щодо встановлення юридичних фактів.

Якщо звернутися до офіційної судової статистики, то можна побачити, що, зважаючи на загальні тенденції збільшення справ, що розглядаються українськими судами, також з року в рік збільшується кількість судових рішень у справах окремого провадження. Верховний Суд (ВС) у своїх звітах за 2018–2021 роки констатує, що переважну більшість справ окремого провадження становлять справи про встановлення фактів (70–80 %) [15].

Інші дані щодо кількості розглянутих справ цієї категорії можна побачити, якщо звернутися до Єдиного державного реєстру судових рішень (ЄДРСР), але це може бути пов'язано і з тим, що не всі судові рішення публікуються в реєстрі або через неправильне заповнення статистичних карток при реєстрації справи, що призводить до неправильного відображення інформації (табл. 1).

Таблиця 1

Рік	Загальна к-сть справ окремого провадження (тис.)	Про встановлення фактів (тис.)		Факти народження та смерті на окупованих територіях (тис.)	
		Згідно з ВС	Згідно з ЄДРСР	Згідно з ВС	Згідно з ЄДРСР
2018	79,4	65,6	72107	-	30052
2019	82,5	70,0	68504	17,0	33944
2020	58,4	47,9	52141	10,1	18781
2021	65,7	54,6	59088	20,6	25317

У будь-якому випадку беззаперечним є те, що справи про встановлення юридичних фактів становлять переважну більшість справ, що розглядаються в порядку окремого провадження.

Через військові дії, які тривають на території нашої країни, значно збільшилася кількість справ щодо встановлення фактів народження та смерті, що мали місце на тимчасово окупованих територіях.

Батьки дітей, які народилися на непідконтрольній Україні території, маючи на руках лише довідки та свідоцтва, видані окупаційною владою, не мають іншої

можливості зареєструвати народження дитини за законодавством України із подальшим отриманням свідоцтва про народження, крім як за рішенням суду.

Аналогічна ситуація склалася для громадян, родичі яких померли на тимчасово окупованих територіях. Через відсутність належної довідки про смерть, свідоцтва про смерть українського зразка родичі померлого не мають можливості оформити свої спадкові права. Єдиною підставою для державної реєстрації смерті в такому випадку є рішення суду про встановлення факту смерті.

Проблематика оформлення спадщини після смерті родича в зоні проведення антитерористичної операції була пов'язана з припиненням доступу нотаріусів на тимчасово окупованих територіях до Єдиних та Державних реєстрів згідно з наказом Міністерства юстиції України «Про невідкладні заходи щодо захисту прав громадян на території проведення антитерористичної операції» від 17.06.2014 № 953/5 [8]. Відповідно, можливості відкрити спадкову справу за місцем відкриття спадщини, тобто за місцем останнього проживання спадкодавця, потенційні спадкоємці були позбавлені.

Проблема частково була вирішена ухваленням 2015 року змін до Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції», якими було надано можливість спадкоємцям звертатися із заявою про прийняття спадщини до будь-якого нотаріуса на території України і місцем відкриття спадщини буде вважатися подання першої такої заяви. Але залишилася проблема офіційного підтвердження факту смерті людини.

Незважаючи на те, що антитерористична операція у східних областях України була розпочата ще у квітні 2014 року, тільки 2016 року законодавець вніс зміни до Цивільного процесуального кодексу України, який доповнив статтею 257 (з 15.12.2017 ст. 317). Ця стаття значно спрощувала процедуру встановлення факту народження або смерті особи на тимчасово окупованій території України. Серед новел треба виділити такі: заява про встановлення факту народження або смерті на тимчасово окупованій території може бути подана до будь-якого суду, незалежно від місця проживання заявника; розширено коло осіб, які можуть подавати такі заяви (зокрема іншими заінтересованими особами, крім родичів); заяви розглядаються невідкладно з моменту надходження відповідної заяви до суду; рішення суду у таких справах підлягають негайному виконанню; оскарження рішення не зупиняє його виконання.

Незважаючи на неконкретизовані строки розгляду подібних заяв («невідкладно»), треба констатувати, що суди в цілому, розуміючи важливість таких справ, проводять їх розгляд досить швидко. Наприклад, аналізуючи роботу одного з районних судів м. Київ 2022 року, можна побачити, що справи цієї категорії розглядаються протягом 1–5 днів, що, на нашу думку, є досить високим показником, враховуючи загальну велику завантаженість судової системи.

Також для полегшення роботи судів Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» було частково легалізовано документи, видані на тимчасово окупованих територіях некомпетентними органами, але які підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу особи (ч. 3 ст. 9 Закону).

Вищезазначені зміни дозволили громадянам, які проживають або перебували на тимчасово окупованій території України, забезпечити реалізацію їх прав щодо отримання свідоцтв про народження або про смерть у зв'язку з відсутністю у них належних медичних документів, передбачених законодавством України.

Незважаючи на запровадження спрощеної процедури, все ж таки залишається незначний відсоток заяв ($\approx 2\%$), у задоволенні яких суди відмовляють.

Найбільш розповсюдженою причиною відмови у задоволенні заяв про встановлення факту народження дитини на окупованій території є невідповідність даних матері або батька у поданих документах, що не діють на території України, та документах, що посвідчують особу, українського зразка.

Так, відмовляючи у задоволенні заяви, суд у справі № 758/2671/17 зауважив, що відомості про дитину, її батьків, зазначені в заяві, не збігаються з відомостями, зазначеними в свідоцтві про народження дитини, оскільки містять різні прізвища та громадянство.

Іншим прикладом є рішення суду у справі № 752/12723/20, яким було відмовлено у задоволенні заяви, оскільки заявник не належить до кола осіб, відповідно до ст. 317 ЦПК України, які можуть звертатися до суду з заявою про встановлення факту смерті особи на тимчасово окупованій території України.

Ще однією причиною відмови є ситуація, коли заявники просять встановити факт смерті родича на окупованій території, хоча вона такою не є. Зокрема, у справі № 552/1601/22 суд вказав, що на момент смерті особи і на сьогодні м. Северодонецьк Луганської області не є окупованою територією, яка визначена Верховною Радою України, а отже, норми ст. 317 ЦПК України не можуть застосовуватися в цьому випадку.

Для уникнення відмови у такій ситуації варто звертатися до актуального переліку тимчасово окупованих територій. На сьогодні це питання регулюється постановою Кабінету Міністрів України від 06.12.2022 № 1364 «Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією» та наказом Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 22.12.2022 № 309.

Вищенаведені приклади проблем, які виникають у заявників, є поодинокими і здебільшого вирішуються поданням належних документів від осіб, які наділені правом подавати відповідні заяви.

До 2021 року розповсюдженою була практика судів першої інстанції залишати заяви без руху та надавати заявнику строк на усунення недоліків через звернення із заявою про встановлення факту народження одразу до суду без наявної відмови органу реєстрації актів цивільного стану.

Нарешті, у постанові по справі № 756/8168/21 Верховний Суд вказав, що положення статті 317 ЦПК України не вимагають від осіб, які звертаються до суду із заявою про встановлення відповідного факту, подання до суду письмової відмови органу реєстрації актів цивільного стану у здійсненні реєстрації таких фактів.

Знаковою для справ цієї категорії також стала постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду по справі № 490/6057/19, у якій було

констатовано, що: «Встановлення факту, що має юридичне значення, щодо загибелі військовослужбовця під час захисту Батьківщини внаслідок збройної агресії російської федерації проти України можливе лише у судовому порядку, оскільки законодавець не визначив іншого, позасудового способу встановлення причинно-наслідкового зв'язку між смертю військовослужбовця та військовою агресією російської федерації». Цією постановою Верховний Суд відступив від висновків, викладених в аналогічних справах № 711/7922/17 та № 707/52/17, де за аналогічних обставин суд касаційної інстанції дійшов протилежних висновків про наявність підстав для закриття провадження у справах на підставі п. 1 ч. 1 ст. 255 ЦПК України.

Незважаючи на спрощення процедури, законодавець не зміг передбачити та усунути усі проблеми, які можуть виникнути у правозастосовній діяльності.

Використання таких термінів, як «невідкладно» та «негайно» є недоречним, оскільки ці поняття є оціночними та доволі абстрактними, що може призвести до їх вільного тлумачення, що зі свого боку призведе до ускладнень у правозастосуванні. На нашу думку, було б доцільніше вказати конкретний строк, у межах розумного, який надається суду для розгляду таких справ.

Надання права «іншим заінтересованим особам» звертатися до суду із заявою про встановлення факту смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, може призвести до того, що родичі померлого взагалі не будуть знати, що така особа померла і що стосовно цього факту розпочато судове провадження. У такому випадку було б доцільно передбачити обов'язкове повідомлення родичів про звернення до суду заінтересованою особою (заявником) або судом.

Норма, яка дозволяє звертатися до будь-якого суду незалежно від місця проживання заявника, містить ризик того, що заявник може одночасно подати декілька заяв до різних судів. Водночас суди не будуть обізнані про існування однакових заяв. Для цього було б доречно зобов'язати заявника вказувати, що ним не подано іншої заяви з тими самими вимогами та з тих самих підстав за аналогією з п. 10 ч. 3 ст. 175 ЦПК України, як при подачі позовної заяви.

Висновки. Навіть після повномасштабного вторгнення українські суди не припинили своєї роботи та забезпечували конституційне право людей на судовий захист.

В умовах війни у судах значно збільшилась кількість заяв щодо встановлення юридичних фактів народження та смерті на тимчасово окупованих територіях.

Аналізуючи судову статистику, можна стверджувати, що суди в цілому виконують покладений на них обов'язок щодо захисту прав та інтересів фізичних осіб, незважаючи на кадровий голод, недофінансування та щорічне збільшення навантаження.

Законодавчі зміни, спрямовані на полегшення процедури встановлення юридичних фактів, не усунули усіх проблем недосконалості нормативного регулювання процедури встановлення юридичних фактів народження та смерті у судовому порядку.

Наявні у ст. 317 Цивільного процесуального кодексу поняття, які не мають законодавчого визначення, порушують принцип правової визначеності та завжди будуть нести ризики для заінтересованих осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.04.2023).
2. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text> (дата звернення: 20.04.2023).
3. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 20.04.2023).
4. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 20.04.2023).
5. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції : Закон України від 02.09.2014 № 1669-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18#Text> (дата звернення: 20.04.2023).
6. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо встановлення факту народження або смерті особи на тимчасово окупованій території України : Закон України від 04.02.2016 № 990-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990-19/ed20161005#n6> (дата звернення: 20.04.2023).
7. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 20.04.2023).
8. Про невідкладні заходи щодо захисту прав громадян на території проведення антитерористичної операції : наказ Міністерства юстиції України від 17.06.2014 № 953/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0640-14#Text> (дата звернення: 20.04.2023).
9. Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : постанова Кабінету Міністрів України від 06.12.2022 № 1364. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.04.2023).
10. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : наказ Мінреінтеграції від 22.12.2022 № 309. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1668-22#Text> (дата звернення: 20.04.2023).
11. Рішення Подільського районного суду міста Києва у справі № 758/2671/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/65693453>
12. Рішення Київського районного суду м. Полтава у справі № 552/1601/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104289429>
13. Постанова Верховного Суду у справі № 756/8168/21. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100063074>
14. Постанова Верховного Суду у справі № 490/6057/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107963201>

15. Судова статистика Верховного Суду. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/sud_statistika/

REFERENCES

1. Civil Procedure Code of Ukraine dated March 18, 2004 No. 1618-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (date of application: 04/20/2023).
2. On state registration of acts of civil status : Law of Ukraine dated July 1, 2010 No. 2398-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text> (date of application: 04/20/2023).
3. On the introduction of martial law in Ukraine: Decree of the President of Ukraine dated February 24, 2022 No. 64/2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (date of application: 04/20/2023).
4. On the legal regime of martial law : Law of Ukraine dated May 12, 2015 No. 389-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (date of application: 04/20/2023).
5. On temporary measures for the period of the anti-terrorist operation : Law of Ukraine dated September 2, 2014 No. 1669-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18#Text> (date of application: 04/20/2023).
6. On amendments to the Civil Procedure Code of Ukraine regarding the establishment of the fact of birth or death of a person in the temporarily occupied territory of Ukraine : Law of Ukraine dated February 4, 2016 No. 990-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990-19/ed20161005#n6> (date of application: 04/20/2023).
7. On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine : Law of Ukraine dated April 15, 2014 No. 1207-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (date of application: 04/20/2023).
8. On urgent measures to protect the rights of citizens in the territory of the anti-terrorist operation : Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated June 17, 2014 No. 953/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0640-14#Text> (date of application: 04/20/2023).
9. Some issues of forming a list of territories where hostilities are (were) being conducted or temporarily occupied by the Russian Federation : Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 06.12.2022 No. 1364. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-%D0%BF#Text> (date of application: 04/20/2023).
10. On the approval of the List of territories on which hostilities are (were) conducted or temporarily occupied by the Russian Federation : order of the Ministry of Reintegration dated 12.22.2022 No. 309. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1668-22#Text> (date of application: 04/20/2023).
11. Decision of the Podilsky District Court of Kyiv in case No. 758/2671/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/65693453>
12. Decision of the Kyiv District Court of Poltava in case No. 552/1601/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104289429>
13. Resolution of the Supreme Court in case No. 756/8168/21. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100063074>

14. Resolution of the Supreme Court in case No. 490/6057/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107963201>

15. Judicial statistics of the Supreme Court. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/sud_statistika/

I. Kotovych. Genesis of the legislation and case law on the establishment of legal facts during war

The article examines the current state of legislation and judicial practice of establishing legal facts in separate proceedings since the beginning of military operations on the territory of Ukraine in 2014.

The author focuses attention on the peculiarities of the judicial process and the problems that arise for the applicants when applying to the court with such statements.

Since the legislation requires the presentation of a clearly defined list of documents for state registration of birth or death, citizens who have only certificates and certificates not recognized by Ukraine, issued by the occupation authorities, can only receive from the civil status registration authorities a refusal to perform registration actions.

Since the beginning of military operations in the east of Ukraine, citizens who remained behind the front line, due to the cancellation of the access of civil status registration authorities and notaries to state registers, were deprived of the opportunity to receive properly executed documents of the Ukrainian model.

Establishing the fact of birth and death remained the only effective mechanism for applicants to issue relevant documents on the birth of children in Ukraine, to confirm their Ukrainian citizenship and to further exercise all their rights and freedoms as citizens of Ukraine. Relatives of the deceased can confirm the fact of the death of loved ones in the occupied territory and protect their rights as heirs only in court.

The article proposes changes to the legislation to eliminate disagreements and uncertainties that arose as a result of reforming the institution of establishing legal facts.

An analysis of judicial statistics for the past five years and current judicial practice of the Supreme Court is provided.

It was concluded that the legislator as a whole, albeit somewhat late, took into account the need to simplify the procedure for establishing the facts of birth and death of persons in wartime conditions, which greatly eased the lives of people who found themselves in difficult conditions due to military operations.

The results of the study can be useful for the practical work of courts and other participants in the legal process, who have a need to establish the facts of birth or death that occurred in the temporarily occupied territories of Ukraine.

Keywords: *civil process, separate proceeding, establishment of a legal fact, Supreme Court.*

Стаття надійшла до редколегії 25 квітня 2023 року